

Lunds universitet
Historiska institutionen
HISK01
Seminarieledare: Yvonne Maria Werner
Handledare: Pål Brunnström
2012-12-06 13.15

Värre är det med pengarna

En undersökning av brev skrivna av två kapitalister under 1870-talet

Innehållsförteckning

Inledning	2
Syfte och frågeställningar	3
Metod	3
Källorna och källkritik	5
Teori.....	7
Marxism	7
Kapital.....	9
Varufetischism	12
Patriarkalism	14
Teknik och genus	15
Bakgrund och forskningsläge	18
Industrialiseringen, Malmö och två kapitalister	18
Två kapitalisters brev från 1870-talet.....	22
Kockum, Berg och det konstanta kapitalet	22
Varufetischism i breven	27
Patriarkalism i breven	31
Kapital, teknik och genus.....	33
Sammanfattning	37
Avslutning och slutsatser	39
Käll- och litteraturförteckning	41

Inledning

Den industriella revolutionen skapade en ny värld. Den värld som finns runt omkring oss idag skulle antagligen ha sett mycket annorlunda ut om inte skorstenar och tegelbyggnader byggts i städerna. Den skulle säkerligen sett mycket annorlunda ut om inte arbetare och kapitalister fått trängas i dessa byggnader och städer. ”Historien om alla hittillsvarande samhällen är historien om klasskamp” utbrister Karl Marx och Friedrich Engels i *Kommunistiska manifestet* från 1848.¹ Detta klassamhälle och den industriella revolutionen är något som kommer att ligga som en ram i detta arbete. Uppsatsen kommer mer specifikt att handla om kapitalistklassen och den klass ekonomiska strävanden under den tidiga industrialiseringen.

Jag kommer att undersöka brev från två kapitalister skrivna under 1870-talet, alltså från den tid då industrialiseringen verkligen hade kommit igång i Sverige. Dessa två kapitalister är Frans Henrik Kockum Junior och Rudolf Fredrik Berg. Det är dessa två personers roller som kapitalister som jag företrädesvis kommer att undersöka i denna uppsats. Jag kommer till stora delar att använda mig av marxistisk teori i uppsatsen. Marxistisk teori är inget som används så mycket nu för tiden i akademisk forskning. På många sätt tror jag att detta kan göra min uppsats intressant både ur en ren ”novelty” aspekt, men också ur en vetenskaplig aspekt. Vetenskaplig kritik som riktades mot bland annat marxismen efter den kulturella vändningen kommer till exempel att behandlas och besvaras i mitt teoriavsnitt. Jag tror även att mycket av det som marxismen behandlar i sak, såsom den kapitalistiska ekonomin, i och med den kulturella vändningen kommit att negligeras i dagens historieforskning. Ur ett samhällsligt perspektiv så tror jag att denna uppsats också ligger rätt i tiden. Klassamhället blir allt mer tydligt, samtidigt som ekonomiska kriser avlöser varandra. Ekonomi och klass är saker som är intressanta även ur ett samhällsperspektiv idag.

¹ Karl Marx och Friedrich Engels, *Kommunistiska manifestet*, Stockholm 2009, s. 29 f.

Syfte och frågeställningar

Syftet med denna uppsats är att undersöka ett antal brev skrivna av två kapitalister under 1870-talet. Jag har tänkt undersöka vad som framkommer av deras ekonomiska affärer i breven, och hur detta kan knytas an till en större helhet, kapitalismen. På detta sätt kommer jag att försöka använda strukturella teorier på ett kvalitativt material. Jag kommer att främst utgå från marxistiska teorier i min undersökning.

Mina frågeställningar kommer att vara som följer:

- Vilka saker fokuserar Kockum Jr och Berg mest på i sina affärer? Är det arbetarna eller varorna som mest tas upp? Hur skiljer sig Kockum Jr och Berg sig åt i deras affärer i breven?
- Hur är Kockum Jrs och Bergs förhållande till pengar och kapital i breven? Hur är Kockum Jrs och Bergs förhållande till andra människor i breven? Är pengar en viktig del av dessa relationer?
- Hur är Kockum Jrs och Bergs förhållande till arbetarna i breven? Finns det tecken på patriarkaliska band mellan dem och arbetarna?
- Hur är Kockums Jrs och Bergs förhållande till teknik och genus i breven? Är tekniken en manlig domän i breven? Är ekonomin en manlig domän? Finns det ett samband mellan teknik och kapital i breven?

Metod

I denna uppsats kommer jag att göra en kvalitativ undersökning av brev skrivna av Frans Henrik Kockum Junior och Rudolf Fredrik Berg under 1870-talet i Malmö. Jag kommer att företrädesvis använda mig av marxistiska teorier i uppsatsen. Till exempel kommer jag att använda mig av Karl Marx och hans bild av kapitalismen och hur denna bild får uttryck i det som han kallar för kapital. Att använda stora ekonomiska teorier på ett källmaterial som behandlas kvalitativt kan tyckas vara problematiskt. Men ekonomi är ingen avskild del av historien som endast kan tolkas i statistik. Den får även sitt uttryck i de enskilda individerna.

Men i uppsatsen måste jag ändå först anta en kritisk vetenskaplig utgångspunkt. Marxismen har ofta används på ett deterministiskt sätt, där ekonomin fått stå som ensam orsak till allt mänskligt handlande och all kultur. Detta kommer jag att försöka undvika och i teoridelen kommer jag att framlägga en mer ickedeterministisk marxism. Jag har inga som helst mål att förklara allt som sker i breven utifrån marxistiska teorier. Däremot menar jag att marxismen kan förklara mycket i breven.

Jag kommer att undersöka breven utifrån fyra angreppspunkter. De två första är kapital och varufetischism. Dessa två begrepp har sitt ursprung i Karl Marx första del av en serie böcker som behandlar kapitalismen utifrån en ekonomisk aspekt, en bokserie känd under namnet *Das Kapital*. Förutom dessa två begrepp, som har en direkt koppling till marxismen, så kommer jag även att använda mig av begreppet patriarkalism och av området teknik och genus. Utifrån dessa fyra utgångspunkter kommer jag att undersöka breven kvalitativt.

Min undersökning kommer att ha stora likheter med det som till exempel historikern Olle Ferm gör i artikeln ”Bengt Jönsson (Oxenstierna). Riddare, lagman, riksföreståndare och boksamlare”. I denna artikel fokuserar Ferm på en person, Bengt Jönsson, och arbetar på så sätt precis som jag med kvalitativt och till stora delar mikrohistoriskt material. En skillnad mellan denna uppsats och Fermes artikel är dock våra teoretiska utgångspunkter. Jag kommer att använda mig av klassisk marxistisk teori medan Ferm använt sig av Pierre Bourdieus fältteori. Bourdieus fältteori som är mycket mer aktörsinriktad än de teorier som jag kommer att använda mig av i min uppsats. Samtidigt finns det också likheter mellan mina teorier och Bourdieus. Ferm skriver i sin artikel bland annat att man undersöker olika fält när man använder Bourdieu, och ett av dessa fält är det ekonomiska.² Ekonomin är det som jag kommer att fokusera på i uppsatsen. Men detta betyder inte att jag kommer att helt förneka andra mer kulturella eller aktörsinriktade infallsvinklar, inte minst om de står i relation till de ekonomiska som jag fokuserar på. Även vissa av dessa kommer att tas upp, inte minst vad till exempel kan vara speciellt för Kockum Jr och Berg på en mer individuell nivå.

Att använda strukturella teorier på ett kvalitativt material är på många sätt problematiskt, inte minst på grund av att detta inte skett ofta i forskningen. Min uppsats blir därmed också ett test av detta sätt att undersöka material.

² Olle Ferm, ”Bengt Jönsson (Oxenstierna). Riddare, lagman, riksföreståndare och boksamlare” i *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld*.

Källorna och källkritik

Mina källor är 22 brev skrivna av Frans Henrik Kockum Junior mellan den 14 februari och 3 mars 1873 samt 27 brev skrivna av Rudolf Fredrik Berg mellan den 19 augusti 1875 och 13 juli 1876. Att jag valde att använda just brev grundar sig i att jag tidigt bestämde mig för att använda mig av arkivmaterial i min uppsats. Jag trodde att det skulle bli en nyttig erfarenhet att använda mig av denna typ av material, vilket det också blev. Nu vet jag ungefär hur man handskas med arkivmaterial. Att jag valde att arbeta med två industrimän beror dels på att materialet finns lättillgängligt, genom olika sorters arkivsamlingar, dels på att materialet verkar relevant att hänföra till den marxistiska utgångspunkt som jag tänkt ha i denna uppsats. Redan innan jag visste vad jag skulle skriva om så visste jag att jag ville undersöka något med anknytning till kapitalismen. Kockum Jr valde jag eftersom hans arkiv finns i Skåne och alltså har varit lättillgängligt. Dessutom tillhörde Kockum Jr en välkänd industrifamilj. Jag kunde mycket väl ha använt mig av brev från hans pappa, Kockum Senior, men jag tyckte att en ung människa med nya ambitioner vore en mer intressant individ än den äldre Kockum Sr. Berg besitter samma attribut som Kockum Jr. Han är kapitalist i Skåne under 1870-talet och i början av karriären. Att båda kommer från Malmö kommer sig inte av att jag intresserar mig för det området utan snarare för att just det området var ett av de dominanta i industrialiseringen. Det var där många av södra Sveriges industrier växte fram. 1870-talet valde jag eftersom det var en intressant tid ur en industriell synvinkel. Industrialiseringen hade då riktigt börjat ta fart i Sverige men samtidigt var det också tidigt i denna process.

Databasen jag använde mig av för att hitta mina källor var NAD, Nationell Arkivdatabas.³ Där sökte jag först på Frans Henrik Kockum Jr och fick då upp ”Grosshandlare Frans Henrik Kockum Jr:s arkiv”, ett som det verkar personligt arkiv med material endast i anknytning med Kockum Jr. Breven tog jag från sektionen ”Brevkopieböcker. Privata. [Bok] 1 1869-1879”. När jag sökte på R F Berg fick jag inte upp ett personligt arkiv utan hittade brev från honom i arkivet ”Skånska cement AB. Huvudkontorets arkiv”, under ”R F Bergs brevkoncept. [bok] 1 1875-1889”. Detta kan betyda att Kockum Jrs brev kanske är lite mer ”personliga” i sin framtoning än Bergs, då breven från Berg kanske bara inkluderar hans affärsuppgörelser. Många av Kockum Jrs brev går bland annat till hans pappa, medan Berg endast vid ett fåtal tillfällen skickar till släktingar.

³ Nationell Arkivdatabas, <http://www.nad.riksarkivet.se>.

Både Kockum Jrs och Bergs brev kommer skrivna i brevkopieböcker och deras brev är så klart ansamlade under största möjliga betänksamhet av de som gjorde arkiven. Jag tror att många brev kan ha sorterats bort på grund av relevans när det kommer till hur efterlevande ville att personerna skulle presenteras för eftervärlden. Breven kanske mer visar på bilden som anordnarna av arkiven ville se av Kockum Jr och Berg. Samtidigt tycker jag att man inte kan bestrida deras äkthet som originalkällor. Det är brev skrivna av Kockum jr och Berg. Min anmärkning gällande arkivens förhållande till breven gäller därmed urvalet och inte äktheten.

När man sedan kommer ner i brevnivå så behövs även där källkritiska anmärkningar. När jag har läst breven märker jag, vilket jag tror gäller för alla sorters brev från denna tid, att författarna ofta är förtegn över mycket av det som redogörs för i breven. Dels kan detta bero på förförståelse som jag saknar, jag har inte tid att läsa inkomna brev eller studera mikrohistoriska händelser som skedde samtidigt som breven skrevs, dels kan det bero på att brevskrivarna inte ville ge ut för mycket i breven på grund av försiktighet. På detta sätt kan det både vara svårt att komma åt människorna bakom brevet men också bakomliggande händelser. Dessutom tror jag att Kockum Jr och Berg själva inte lämnade ut alla brev de hade. Kärleksbrev och dylikt var nog något som de inte ville ge ut offentligt. När jag sedan gör en undersökning av breven så är kopplingen mellan personerna och breven problematisk. Det jag kommer att få ut av breven är hur Kockum Jr och Berg framställs i just dessa.

Teori

Marxism

I marxistisk teoribildning intresserar man sig för klassförhållanden och ekonomiska strukturer och hur dessa påverkar människan i stort. Ett av marxismens grundläggande antagande är att eftersom alla måste äta och få sina materiella behov tillfredställda så måste processen att skapa en tillvaro där detta kan ske vara viktig. Ur ett historiskt perspektiv har denna tillvaro sett väldigt annorlunda ut. Klasstrukturer har förändrats. I vår tid menar marxismen att det primärt finns några som säljer sitt arbete, arbetarna, och andra som köper arbetet, kapitalisterna. I en annan tid fanns till exempel slavar och slavägare eller bönder och adel. Den marxistiska tolkningen av historien kallas ofta för historisk materialism.

Ekonomiska aspekter i historien har negligerats under de senaste åren i historieämnet och i andra humanistiska ämnen. Den kulturella vändningen har satt kulturen i fokus istället för ekonomin. Den kulturella vändningen var i sin tur en reaktion på ett rådande ekonomiskt klimat. En del av kritiken låg i den nonchalans bland annat marxismen visade på kulturen. I sina mest vulgära former har marxismen förklarat kultur och andra delar av människans medvetande endast som konsekvenser av ekonomins utveckling. Givetvis är detta något som i längden inte håller rent logiskt. Filosofen Anthony Kenny skriver till exempel så här i det filosofiska samlingsverket *Västerlandets filosofi* om marxismen:

Om vi betraktar marxismen som en vetenskaplig hypotes, som skall bedömas utifrån hur framgångsrika dess förutsägelser är, måste den sägas ha kullkastats fullständigt genom historiens utveckling efter Marx död. [...] Å ena sidan, om få historiker idag menar att det som händer är fullständigt bestämt av ekonomiska faktorer, så skulle ingen historiker, inte ens filsofihistoriker, våga förneka dessa faktorerers inflytande på politiken och kulturen. Å andra sidan, även i länder som genomgick socialistiska revolutioner av marxistisk typ, så har den makt som utövas av individer – som Lenin, Stalin och Mao – vederlagt teorin att opersonliga krafter är det enda som bestämmer historiens gång. [...] Livet må bestämma medvetandet, men medvetandet bestämmer också livet.⁴

Om jag nu i denna uppsats går tillbaka till en ekonomiorienterad marxism riskerar jag inte då att åter gå i denna fälla? Jo, men inte om jag använder en marxism som är ickedeterministisk i sin form, där ekonomin inte är den determinerade orsaken till kultur och mänskligt handlande

⁴ Anthony Kenny, *Västerlandets Filosofi*, översättning: Jim Jakobsson, Stockholm 2009, s. 463 f.

utan istället ”bara” en mycket viktig orsak. Ekonomin ska inte vara en hand som skapar allting utan snarare en hand som griper tag i redan existerande företeelser och förändrar dessa.

Filosofen Arnold Ljungdahl skiljer mellan mekanisk och dialektisk materialism i *Marxismens världsbild*. Mekanisk materialism är den determinerade sorts marxism jag har skrivit om ovan. Dialektisk materialism är dess motpol. Ljungdahl menar att man ofta bortser ifrån ”den viktiga roll det dialektiska betraktelsesättet spelar i marxismen”.⁵ Denna dialektik ska Karl Marx ha övertagit från Hegels filosofi, samtidigt som han radikalt förändrade en massa annat i Hegels filosofi. Dialektik handlar om förändring. Ljungdahl beskriver det som en ”levande organisk enhet av *föränderliga* element”.⁶ I denna organiska enhet så kan man se relationen mellan kultur och ekonomi. De påverkar varandra, förändrar varandra. Samtidigt så finns det ju en gräns hur mycket inflytande ekonomin har enligt Ljungdahl.

Vad man först måste göra klart för sig är att den materialistiska historieuppfattningen aldrig har varit – och aldrig avsett att vara – någon teori som vill förklara allt mänskligt handlande i historien som en produkt av det materiella *förvärvsbegäret*, av det välförstådda ekonomiska intresset.⁷

Man kan inte förklara allt utifrån ekonomiska aspekter. Däremot kan man visa på att dessa aspekter är synnerligen viktiga. Ljungdahl citerar bland annat Friedrich Engels när han förklarar ekonomins vikt då ”[d]en erinrar om det elementära faktum att människorna ’måste äta, dricka, bo och kläda sig innan de kan bedriva politik, konst och religion’”.⁸

I *Dance of the dialectics* tar statsvetaren Bertell Ollman upp marxismen ur ett liknande perspektiv som Ljungdahl. Denna organiska enhet Ljungdahl skriver om intresserar också Ollman och han utgår från ett begrepp han kallar ”internal relations”. Även hos Ollman så påverkar ekonomi och kultur varandra. Men de inte bara påverkar varandra, de är också varandras förutsättning. Ollman skriver att ”[h]ow anything appears and functions is due to its surrounding conditions”.⁹ Så även om människan måste äta för att kunna bedriva politik, så är till exempel politik också nödvändigt för att äta. Människan är socialt djur som har byggt upp ett samhälle där vi är beroende av varandra rent ekonomiskt. För att detta ska funka måste det finnas kultur och politik som håller oss samman. Också hos Ollman påverkar alltså kultur och ekonomi varandra, och ingen av de två determinerar den andra.

⁵ Arnold Ljungdahl, *Marxismens världsbild*, Stockholm 1985, s 15 f.

⁶ Ljungdahl, s. 27 f.

⁷ Ljungdahl, s. 100 f.

⁸ Ljungdahl, s. 104 f.

⁹ Bertell Ollman, *Dance of the dialectics*, Urbana 2003, s. 16 f.

I introduktionen till *Culture and economy after the cultural turn* tar Larry Ray och Andrew Sayer också upp relationen mellan ekonomi och kultur. Även här så blir den ohållbara deterministiska marxismen ersatt av en mer dialektisk, där kultur och ekonomi påverkar varandra. Dessutom kritiseras dagens kulturella vändning. De skriver bland annat att ”Whereas political economy largely neglected the cultural determinants of economic problems, the cultural turn has produced a neglect of the systemic origins of economic problems”.¹⁰ Ekonomin är inte något som determinerar mänskligheten men det är en väldigt viktig faktor som idag inte får den plats som den förtjänar. Ray och Sayer skriver bland annat att ”[c]lass differences are hierarchical; they are not differences to be accepted or celebrated; they are not discursively produced and performative”.¹¹ Att ha endast en kulturbaserad syn på ett sådant begrepp som klass är omöjligt. Om man endast utgår från ett kulturperspektiv i sin diskussion om klass kan man lätt komma till den konklusionen att om klasser inte diskuteras eller kulturellt manifesterar sig i ett samhälle så finns de inte. Klass har även ekonomiska aspekter.

Slutsatsen av denna exposé över marxismen och kritiken mot den är att om man på ett vetenskapligt sätt ska kunna använda den måste man komma bort från den determinism som präglat den. Detta har jag gjort genom att ta fram de dialektiska bitarna av den som inte säger att ekonomin determinerar kulturen utan att båda påverkar varandra.

Kapital

Enligt marxistisk teori är ”kapital” ett centralt begrepp i kapitalismen som ekonomiskt system. Karl Marx undersökte detta ”kapital” i sina undersökningar om den kapitalistiska ekonomin. Jag kommer i denna utläggning av kapitalet att utgå ifrån *Kapitalet: kritik av den politiska ekonomin. Bok 1, Kapitalets produktionsprocess* av Karl Marx och i översättning av Ivan Bohman.

Som grund för hela kapitalbegreppet ligger arbetsvärdeteorin. Ett värde i en vara bestäms enligt Marx av hur mycket arbete som finns i den. Hur många timmar av mänskligt arbete som det har tagit att producera den. Om en vara tar två timmar att göra så är den värd två timmar. Så kommer det sig till exempel att en bil är mer värd än en cykel därför att det

¹⁰ Larry Ray och Andrew Sayer, ”Introduction” i *Culture and economy after the cultural turn*, red. Larry Ray och Andrew Sayer, London 1999, s. 15 f.

¹¹ Ray och Sayer, s. 14 f.

tagit längre tid att göra den, då det behövs mer arbetstid att bryta mer metall till bilen och mer tid att sätta samman de fler och större komponenterna till bilen. Men detta betyder inte att en speciell vara skulle mera värd än en precis likadan vara bara för att det tagit längre tid att göra den. Två cyklar med samma kvalitativa egenskaper och utseende är lika mycket värda, trots att den ena är gjord på ett löpande band på två timmar och den andra är handgjord under tjugo timmar.

Om värdet av en vara bestäms av den under produktionen förbrukade arbetsmängden, kan det synas, som om en vara skulle bli desto värdefullare, ju latare och oskickligare dess tillverkare är, enär han har behövt så mycket mer tid för dess förfärdigande. Men det arbete, som bildar värdenas substans, är samma mänskliga arbete, förbrukandet av en och samma mänskliga arbetskraft. Samhällets sammanlagda arbetskraft, som yttrar sig i varumarknadens värden, gäller här som en och samma mänskliga arbetskraft, ehuru den består av otaliga individuella arbetskrafter. Var och en av dessa individuella arbetskrafter är samma mänskliga arbetskraft som varje annan, såvitt den äger karaktären av en samhällelig genomsnittsarbetskraft och alltså vid produktionen av en vara endast behöver använda den i genomsnitt nödvändiga eller samhälleligt nödvändiga arbetstiden. Samhälleligt nödvändig arbetstid är den arbetstid, som behövs för att framställa ett bruksvärde under föreliggande, samhälleligt normala produktionsbetingelser och med samhälleligt genomsnittsgrad av skicklighet och intensitet i arbetet.¹²

En varas värde består alltså enligt Marx av hur lång genomsnittlig arbetstid i ett samhälle det går åt för att göra den.

Enligt marxismen så innefattar även samhället klasser. I det kapitalistiska samhället så består världen enligt marxismen primärt av dem som säljer sitt arbete och de som köper arbete. Detta är en sanning med modifikation, givetvis finns det många mellanskikt, men i denna uppsats kommer dessa två klasser utgöra utgångspunkt. De som säljer sitt arbete kommer jag att kalla för arbetare. De som köper arbete kommer att kallas kapitalister. De som skapar värde i en vara är enligt Marx arbetarna. Det är detta värde som kapitalisten utnyttjar och skapar sin profit på. Han köper in arbetskraft. Men om han nu köper in arbetstid till sitt värde hur kan han då få ut något om han säljer det till sitt värde? Det kommer sig enligt Marx av att han köper arbetskraften, inte arbetstiden. Arbetskraften har den förmågan att skapa ett värde som är större än sig själv. Om en lantarbetare endast behöver fem potatisar per dag för

¹² Karl Marx, *Kapitalet: kritik av den politiska ekonomin. Bok 1, Kapitalets produktionsprocess*, översättning: Ivan Bohman, fjärde upplagan, Lund 1981, 34 f.

att överleva så kan han samtidigt skörda tio stycken per dag. Av dessa tio potatisar går fem till hans lön och fem till den som äger marken, alltså kapitalisten. På en åttatimmars arbetsdag måste arbetaren till exempel arbeta först i fyra timmar för att få ihop till sin lön, medan de fyra resterande timmarnas arbete tillfaller kapitalisten. Lönen som del av kapitalet kallas för variabelt kapital. Detta är det som kapitalisten måste ge till arbetaren för att han ska kunna överleva och reproducera sig själv. Det som arbetaren gör utöver sin lön kallas för mervärde enligt Marx.¹³

Det variabla kapitalet och mervärdet är dock inte de enda delarna i kapitalet. Även om lantarbetaren kan skörda tio potatisar per dag så kan han inte göra detta utan verktyg. Han behöver en grep och ett par stövlar, dessutom måste han ha sättpotatis. Eftersom det är kapitalisten som sköter gården som lantarbetaren arbetar på, som han bara kommer till åtta timmar per dag för att lönearbeta, så är det också kapitalisten som måste investera i dessa verktyg. Kapitalisten köper dessa till deras värde. Detta värde inkluderas sedan till det värde som potatisen får på marknaden när kapitalisten säljer dem. Denna investering i verktyg och andra nödvändiga medel för produktion kallas för konstant kapital enligt Marx. När kapitalisten säljer sin produkt, skapad av arbetaren genom verktyg och råvaror, så har denna produkt ett värde som består av konstant kapital, av variabelt kapital och sist men inte minst av mervärde.¹⁴

Enligt Marx är det primärt genom mervärdet som kapitalisten får profit. Men detta är inte enda sättet att öka värdet av sitt kapital. Om kapitalisten köper in en traktor till sin gård så kan lantarbetaren skörda hundra potatisar per dag, många fler än vad han kunde skörda med grepen. Men eftersom värdet i en vara också beror på hur många timmar genomsnittligt arbete som finns nedlagt i det så betyder detta också att värdet på potatisen går ner. Om man förr, innan traktorerna, kunde få ett par stövlar för en säck potatis så får man nu ett par stövlar för tio säckar potatis, förutsatt att stöveln inte också revolutionerat sitt maskineri samtidigt. De som först byter ut grep mot traktor är de verkliga kapitalistiska vinnarna, då det genomsnittliga värdet på potatis fortfarande är baserat på grepen. Det är först när de flesta bytt till traktorer som det genomsnittliga värdet av potatis har sjunkit.¹⁵

Kockum Jr och Berg är två kapitalister. De använder sig av kapital. De styr produktionen och satsar kapital för att göra profit. Därför tycker jag att det marxistiska

¹³ Marx, s. 144 f. och s. 131 f.

¹⁴ Marx, s. 180 f.

¹⁵ Marx, s. 322 f.

kapitalbegreppet är användbart som analysredskap i breven. Utifrån detta begrepp kan jag undersöka deras ekonomiska strävanden i breven.

Varufetischism

I *Kapitalet: kritik av den politiska ekonomin. Bok 1, Kapitalets produktionsprocess* utvecklade Karl Marx inte bara teorier om hur ekonomin funkade i kapitalismen. Han utvecklade även en teori som behandlar hur denna ekonomi inverkar på människans uppfattning av ekonomin. Detta grundar sig i hur människorna uppfattar resultatet av arbetet, alltså varorna. Det är enligt Marx arbetarna som skapar varorna och ger dem deras värde men så uppfattas inte varorna i människornas medvetande. Istället så blir denna arbetsvärdeteori helt förbisedd och varorna antas ha ett värde som är statiskt och opåverkligt av människan.

Det hemlighetsfulla i varuformen består alltså helt enkelt däri, att varorna för människorna återspeglar deras eget arbetes samhällsliga karaktär som en objektiv egenskap hos själva arbetsprodukterna, som dessa tings samhällsliga naturegenskaper.¹⁶

Enligt marxismen så blir relationer som egentligen finns mellan människor istället till relationer mellan varor. Det är detta som kallas för varufetischism. Statsvetaren Bertell Ollman skriver också om varufetischism i *Alienation : Marx's conception of man in capitalist society*.

The metamorphosis of value is a tale about man, his productive activity and products, and what happens to them all in capitalist society. Misreading this story as one about the activities of inanimate objects, attributing to them qualities which only human beings could possess, positing living relations for what is dead, is what Marx calls the "fetishism of commodities".¹⁷

Enligt varufetischismen så är alltså arbetet som skapat en vara gömt bakom en fasad där varan i sig antas ha ett naturligt värde. Men om nu kapitalisten får ut profit genom att just utnyttja arbetskraft, hur kommer det sig då att han kan göra detta om han själv lider av varufetischism? Att han kan göra detta beror enligt Marx på att kapitalet, som han använder

¹⁶ Marx, s. 63 f.

¹⁷ Bertell Ollman, *Alienation : Marx's conception of man in capitalist society*, Cambridge 1971, s. 198 f.

för att nyttja arbetskraften, anses i kapitalistens ögon vara det som gör så att han får ut profit. Det är pengarna som gör pengarna. Arbetskraften är endast en av alla de varor som kapitalisten köper in för att kapitalet ska kunna föröka sig. Ollman nämner också detta i *Alienation : Marx's conception of man in capitalist society*:

In this manner, a commodity is seen to have a “natural price”, a relation to money and other commodities independent of the human factors involved. This price [...] simply expresses relations between people in production, is taken as a non-social quality of the commodity on par with its physical nature. Shoes have openings for the feet, and cost five dollars a pair. So it is with other forms of value, where this same phenomenon is better described as “reification”. Capital, for example is seen to “earn” a profit; this is taken as a proper, natural, and, therefore, deserved product.¹⁸

Marx menar att är det arbetskraften som skapar värdet i en vara. Det är genom att köpa in arbetskraften och få den till att skapa ett värde större än sig själv som en kapitalist skapar sin profit, ett mervärde. Men så ser kapitalisten inte det hela. Istället är det kapitalet som skapar profiten i dennes värld, trots att kapitalet i sig bara är ett instrument som kapitalisten använder för att kunna bruka arbetskraften. Ollman skriver att “capital exploits workers as an instrument of the capitalists. Dead matter dominates living labor”.¹⁹ Samtidigt som varufetischismen gömmer att det är arbete som skapar värde så frambringar den också ett samhälle där pengar och varor faktiskt tas för att vara de relationer som faktiskt är mänskliga. Om den primära relationen mellan klasser i kapitalismen egentligen handlar om en relation mellan en part som arbetar och skapar värde och en annan part som styr över detta värde, så blir denna relation i en varufetischad värld en relation mellan dem som äger mycket pengar och de som inte äger mycket pengar. Och de som har pengar kan utöva ett tryck på dem som inte har pengar. Relationen mellan människor blir till en relation mellan pengar i kapitalismen enligt marxismen.

¹⁸ Ollman 1971, s. 199 f.

¹⁹ Ollman 1971, s. 199 f.

Patriarkalism

Patriarkalism är ett komplext begrepp som använts för att beskriva många olika saker i historien och samhället. Jag kommer att använda detta begrepp såsom Johan A Lundin beskriver det i *Näten på Limhamn : sociala relationer i ett lokalsamhälle 1870-1914*, att "[b]egreppet patriarkalism har också använts för att beskriva vad som kännetecknade relationerna mellan arbetsgivare och arbetare i den tidiga industrialiseringen".²⁰ Patriarkalisten som teori beskriver alltså hur relationen mellan arbetare och kapitalister kunde se ut under den tidiga industrialiseringen. Kapitalisten var i detta förhållande patriarken som tog hand om arbetarna på ett "faderligt" sätt. Han hjälpte arbetarna genom att organisera olika kassor som hjälpte dem till exempel om de blev sjuka, om de behövde bostäder eller när de blev gamla.²¹

Varför kapitalisten under denna tid förde denna taktik råder det ingen konsensus om. Lundin tar upp en sorts tvetydighet som finns i begreppet.

Företagledarnas patriarkala förhållningssätt behöver [...] inte endast vara grundat i en kyligt beräknande attityd utan kan också ses som ett uttryck för en övertygelse om att ta ett socialt ansvar i socialkonservativ anda. [...] Därmed handlar maktutövandet inte bara om materiella resurser utan också om en strävan efter hegemoni. Metoden för detta kunde vara att odla myten om den framgångsrike och uppoffrande företagsledaren och göra honom och hans familj till dygdemönster [...] Ett annat sätt var att fylla arbetarnas fritid med aktiviteter som att åhöra "allmänbildade" föreläsningar [...] Ett tredje sätt var att som arbetsgivarna i Marks härad medvetet tillsätta schartauanska präster som genom predikningar om kallelsetanken gjorde arbetarna fogliga i den rådande ordningen.²²

Om varufetischismen har en direkt koppling till "materiella resurser" så är patriarkalisten ett mer komplext begrepp och mer kulturbetonat. Till viss del ser jag att patriarkalisten står som en motsats till varufetischismen. I ett patriarkaliskt förhållande är inte pengarna den viktigaste förbindelselänken utan snarare ett mer komplext socialt band.

Christer Ericsson skriver specifikt i boken *Kapitalets politik och politikens kapital* om hur patriarkalisten uppträdde hos enskilda kapitalister under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Bland annat visar Ericsson på att det fanns en skillnad mellan patriarkalisten

²⁰ Johan A Lundin, *Näten på Limhamn : sociala relationer i ett lokalsamhälle 1870-1914*, Lund 2006, s. 29 f.

²¹ Lundin, s. 29 f.

²² Lundin, s. 30 f.

under slutet på 1800-talet och den senare som utvecklades under 1900-talet. Den under det sena 1800-talet, vilket är den som jag kommer att utgå ifrån, var oftast auktoritär och socialkonservativ.

Industriföretagare och högermän vid sekelskiftet hyllade inte sällan en socialkonservativ organisk världsbild och styrde sina industrier med fast hand efter en social- och värdekonservativ, patriarkal och visionär samhällssyn. Målet var att utöva total kontroll över lokalsamhället enligt en holistisk patriarkal modell med konservatismens arv av *naturliga gemenskaper* – familj, kyrka, hembygd, företag, stat och nation – som grundläggande delar. Hierarkin inom familjen konstruerade också en bestämd könsarbetsdelning och genusordning. Många social- och värdekonservativa patroner ansåg att de skapade mönstersamhällen på sin hemorter.²³

Snarare än ”kyliga beräkning” behandlar Ericsson patriarkalismen som en konservativ idé. Ett sätt att skapa ett mönstersamhälle. På många sätt är detta som jag redan skrivit en motkraft mot varufetischismen. De sociala sambanden mellan människor finns inte i pengarna utan i andra ”gemenskaper” som på alla sätt och vis skulle bevaras enligt patriarkalismen.

Teknik och genus

Teknik har länge och självklart kodats som tillhörande en manlig domän. Maktgivande teknisk kunskap har reserverats för män. Dess innehåll och inriktningar har präglats av mäns prioriteringar och sätt att se på världen. Och många män har funnit en personlig identitet och gemenskap genom tekniken.²⁴

Så här beskriver sociologen Boel Berner på ett koncist sätt hur teknikens förhållande till genus sett ut i historien, och detta gör hon i ”introduktionen: Vad har teknik med genus att göra?” i antologin *Vem tillhör tekniken?*. Teknik och genus har haft täta samband i historien genom att tekniken ansätts vara ett manligt område som kvinnor utesluts från. Samtidigt så skriver Berner också om hur forskning kring detta förhållande förändrats efter den kulturella vändningen.

²³ Christer Ericsson, *Kapitalets politik och politikens kapital*, Stockholm 2002, s. 25 f.

²⁴ Boel Berner, ”introduktionen: Vad har teknik med genus att göra?” i *Vem tillhör tekniken?*, Lund 2003, s. 15 f.

Fram till 1980-talet dominerades en sorts teknikdeterministisk ”eländesinriktning”. Sedan skiftade perspektivet till att se teknik (och även naturvetenskap) som något mer förhandlingsbart eller ”tolkningsmässigt flexibelt”. Intresset försköts från en marxistiskt eller radikalfeministiskt inspirerad forskning, med fokus på manliga maktstrukturer och patriarkal kontroll, till ett kulturperspektiv. Kön och teknik sågs inte längre som två självklara och färdigkonstruerade fenomen utan som något som formades i interaktion och förhandlingar.²⁵

Det talas här alltså återigen om den deterministiska marxismen, den sorts marxism som jag till varje grad vill undvika. Ekonomin ska inte vara den determinerade förutsättningen varken för teknikbegreppet eller genusbegreppet. Däremot vill jag ändå visa på ekonomins påverkan på dessa. På detta sätt kan jag också bidra till forskningen i detta område, genom att peka på ekonomins betydelse som negligerats efter den kulturella vändningen.

Professorn i genus och teknik Ulf Mellström har i samma antologi som Berner skrivit en artikel som heter ”Teknik och maskulinitet: män och deras maskiner”. I denna artikel tar Mellström upp några mycket intressanta saker som kommer att vara viktiga i undersökningen av mitt källmaterial. I artikeln analyserar Mellström hur ett antal ingenjörer blivit integrerade i ett samhälle där männen tilldelats tekniken medan kvinnorna tvingats ta en annan roll.

Oavsett urban eller rural uppväxtmiljö och oavsett klasstillhörighet så beskrivs starkt separerade kvinnliga och manliga världar i uppväxten. Fadern har härskat i den offentliga sfären och modern i den privata. Männen har ytterst sällan hjälpt till i hushållet och bilden av modern som hemmafru dominerar berättelserna. Mannens yttre försörjarroll komplementerar idealt kvinnans husmoderliga. I de här könsrollsuppdelade världarna tillhör tekniken männens värld...²⁶

Utan att gå för långt in på begreppen ”offentlig” och ”privat” så menar alltså Mellström att mannen oftast i relationen till kvinnan intar en försörjarroll medan kvinnan fått inta en roll mer sammanbunden med familjen och hemmet.

I avsnittet ”Metaforer, samarbete och konkurrens” i artikeln behandlar Mellström hur det hos ingenjörerna som han undersöker ofta uppstår kopplingar mellan teknik och konkurrens mellan olika företag eller samarbete inom ett företag, och hur dessa samband sedan manifesteras med hjälp av olika metaforer tagna från till exempel ”sportens värld, tävlingsprestationer och jakt”.²⁷ Här vill jag kritisera Mellström. Även om jag tror att han har

²⁵ Berner, s. 16 f.

²⁶ Ulf Mellström, ”Teknik och maskulinitet: män och deras maskiner”, i *Vem tillhör tekniken*, lund 2003, s. 70 f.

²⁷ Mellström, s. 64 f.

rätt i mycket, som teknikens relation till genus, som jag också kommer att använda mig av i min undersökning, så tycker jag mig se en nonchalans hos Mellström när det kommer till ekonomiska aspekter. Kulturella aspekter som ”metaforer” sätts ständigt i rampljuset hos Mellström när det kommer till teknikens ursprung och användande. Att ingenjörerna har blivit så teknikintresserade tas till exempel hos Mellström främst som en kulturell aspekt, deras fäder har sedan en tidig ålder låtit deras tekniska kreativitet flöda.²⁸ Det är uppenbart att detta är riktigt på så sätt att det är en viktig aspekt. Om man blir intresserad och uppmuntrad i tekniska angelägenheter när man är ung så är det uppenbart att man gärna fortsätter som vuxen. Men om den deterministiska marxismen gjorde felet med att säga att all kultur bara var verkan av ekonomiska orsaker så gör Mellström samma misstag fast från andra hållet. Att all ekonomi, här underförstått som tekniken som används av ingenjörer på företag, endast är resultatet av kulturell påverkan i ungdomen. Både kultur och ekonomi måste ses som två viktiga faktorer som samspelar med varandra, där ingen determinerar den andra. Kapitalbegreppet kan också förklara varför teknik blivit så viktigt. Kapitalisten använder teknik för att förmera sitt kapital, köper in en traktor för att kunna få ut större skördar. Teknik är alltså även knutet till kapitalet.

Teknik har alltså främst varit en manlig företeelse som hängt ihop med att mannen har varit försörjare samtidigt som kvinnan har varit hemmafru. På många sätt liknar detta patriarkalismens förhållande till familjen. Mellström pekar också på barndomens påverkan på om man blivit intresserad av teknik senare i livet. Till detta vill jag också tillägga en ekonomisk aspekt i det att man genom teknik också kan förmera kapitalet.

²⁸ Mellström, s. 70 f.

Bakgrund och forskningsläge

Industrialiseringen, Malmö och två kapitalister

Den industriella revolutionen hade sin början i England i slutet av 1700-talet. Man brukar ta upp ett antal orsaker till att denna revolution skedde. Den agrara revolutionen gjorde att allt färre människor behövdes inom jordbruket för att försörja befolkningen, vilket i sin tur bidrog till att skapa en lönearbetarklass som kunde utnyttjas inom industrierna. Råvaror var också en bidragande faktor. England fick sina råvaror dels genom egna resurser, till exempel kol, dels genom ett världsligt handelsherravälde där man kunde importera från andra delar av världen billigt. Handelsherraväldet skapade också nya marknader för industrivarorna. Transporternas utveckling i form av till exempel kanaler och senare även järnvägen var också förutsättningar för industrialiseringen. Både varorna och råvarorna var tvungna att flyttas på ett effektivt sätt. Även teknologiutvecklingen måste tas hänsyn till i den industriella revolutionen. Fabrikerna som växte fram använde komplicerade maskiner och ångmaskinen började användas. Samtidigt får man inte heller glömma att en framväxande klass av kapitalister i städerna också var en förutsättning för industrialiseringen.²⁹ Det fanns kapitalister som satsade pengar för att vinna pengar. Och för att kunna fortsätta göra detta var de tvungna att ständigt utveckla sina maskiner för att inte komma efter sina konkurrenter och förlora greppet om marknaden.

Industrierna i Malmö växte också fram i samband med dem faktorer som jag nämnde ovan, även om industrialisering kom igång något senare, främst under mitten och senare delen av 1800-talet. Som hamnstad med närhet till kontinenten var Malmö perfekt placerad när det kommer till transport. Varor kunde enkelt skeppas in och ut från staden. I Skåne kom också jordbruket att revolutioneras under 1800-talet. Sambandet mellan detta och de framväxande industrierna i Malmö är tydligt. Kockums mekaniska verkstad tillverkade mycket av de saker som jordbruket behövde för sitt utvecklande, till exempel plogar och annan utrustning. Malmö ska ha varit en av Sveriges mest expansiva städer mellan 1820 och 1870.³⁰ Samtidigt som fabrikerna krävde arbetskraft, som strömmade in från landsbygden, så var de också förutsättningen för att jordbruket skulle kunna industrialiseras. Så utvecklades

²⁹ John P. McKay, *A history of world societies*, åttonde upplagan, Boston 2009, s. 643 f. och nationalencyklopedin: "industriella revolutionen", hämtad från <http://www.ne.se/ludwig.lub.lu.se/lang/industriella-revolutionen>, 26/10 2012

³⁰ Lars Berggren, *Ångvisslans och brickornas värld: om arbete och facklig organisering vid Kockums mekaniska verkstad och Carl Lunds fabrik i Malmö 1840-1905*, Malmö 1991, s. 59 f.

fabriker och jordbruket i ett dialektiskt samband, där den enas expansion var en förutsättning för den andras under industrialiseringens tidiga skede.

En man som var med att starta fabriker i Malmö var Frans Henrik Kockum Senior, bland annat startade han Kockums mekaniska verkstad. Mycket av startkapitalet till denna verkstad eller fabrik hade han antagligen tagit från den tobaksfabrik som han ägt sedan innan. Som i många andra industrier under 1800-talet använde Kockum Sr sig av barnarbete. Denna tobaksfabrik ska ha varit ganska lönsam för honom.³¹

Kockum Jr var son till denna Kockum Sr. Kockum Jr föddes 1840 och var den yngsta av tre söner. Efter studier på Malmö tekniska högskola och i Tyskland kom han sedan att liksom sin pappa att syssla med affärer, företrädesvis i dem företag och fabriker som Kockum Sr hade grundat. Ekonomihistorikern Sven Olof Arlebäck skriver om Kockum Jr i *Kockum : Fyra generationer företagsledare*. Kockum Jr ska enligt Arlebäck 1866 ha utsetts till assistent till sin bror Lorens Petter Kockum i tobaksfabriken men samtidigt ska han också ha haft ansvar för Kockums Jernverks AB som hade fabriker i Ronneby och Kallinge i Blekinge. Senare kom han också att sitta i styrelser för andra bolag. ”Frans Henrik Jr prioriterade stabilitet”, skriver Arlebäck angående Kockum jrs ekonomiska talanger, ”framför faderns spekulativa agerande och arbetade systematiskt och målmedvetet på att skapa ekonomisk trygghet.”³² Eftersom jag i denna uppsats inte har källor med direkt anknytning till Kockum Sr så kan jag inte i min undersökning omedelbart ta upp denna relation mellan Kockum Sr och Kockum Jr ekonomiska strategier men jag kan ta upp Kockum Jrs roll som en ”stabil” kapitalist. Arlebäck beskriver Kockum Sr som en ”initiativrik och dynamisk företagsledare, som inte var rädd [att] satsa kapital i helt nya verksamhetsgrenar. [I]bland var han litet väl spekulativ”, oftast gick nämligen hans affärer med förlust enligt Arlebäck.³³ Som jag ser det ska därmed Kockum Jr enligt Arlebäck ha varit mer försiktig i sina affärer.

Rudolf Fredrik Berg föddes 1846. Han studerade till ingenjör i Stockholm och arbetade sedan bland annat som disponent i familjeägda Liljeholmens Vinfabrik. 1873 anställdes han som disponent i Skånska Cement AB i Limhamn, ett aktiebolag som bland annat Kockum Sr var med och grundade. Johan A Lundin beskriver i *Näten på Limhamn* hur bilden av Berg varit splittrad under lång tid. Lundin beskriver Berg som ”å ena sidan [...] som filantropen, å andra sidan [...] som arbetarrörelsens fiende nummer 1”.³⁴ Han har både beskrivits som en

³¹ Berggren, 1991, s. 59 f. och nationalencyklopedin: ”Barnarbete” hämtad från <http://www.ne.se.ludwig.lub.lu.se/lang/barnarbete>, 26/10 2012.

³² Sven Olof Arlebäck, *Kockum : Fyra generationer företagsledare*, Malmö 2008, s. 26 f.

³³ Arlebäck, s. 8 f.

³⁴ Lundin, s. 95 f.

godhjärtad man och som en förtryckare. Detta kan komma sig av att bilden av Berg, i alla fall den unge som är aktuell i breven, oftast har varit att han var personifieringen av en patriarkalisk kapitalist. Folke Mellvig skrev 1945 den intressanta jubileumsboken *Industrikung och idealist : boken om R F Berg : till hundraårsminnet av hans födelse den 31 maj 1846*. Givetvis ska man vara försiktig när man använder sådant här material, väldigt mycket är förskönat och säkerligen ändrat, men den är ändå intressant hur Bergs person framträder i boken. I ett avsnitt i boken tas bland annat Bergs motstånd mot en krog upp och Mellvig skriver att "[m]an bör betänka, att en arbetsledare, som var mån om sina arbetare, på den tiden hade all anledning att ägna sig åt denna fråga. Det var långt ifrån ovanligt att över en fjärdedel av arbetarens lön hamnade hos krogvärderna".³⁵ Här framträder den patriarkaliske Berg tydligt, som den gode ledaren som tar hand om sina försupna arbetare. I sin avslutande diskussion tar Lundin upp patriarken Berg och menar att "[d]en patriarkala hållningen var säkert av innerlig välmening, men också en förebyggande strategi. Disponent Berg trodde som många andra i hans samtid att en arbetare som ägde ett eget hus inte blev socialist och samhällsomstörtare".³⁶

Ett utmärkande drag hos Berg ska också ha varit hans religiositet. Bland annat ska han ha hjälpt till att starta ett missionshus genom att starta ett aktiebolag, Limhamns Missionshus AB. I det missionshus som sedan byggdes kom Berg också vara med ibland och predika på söndagarna. Hans patriarkalism och religiositet har också kommit att kopplas samman. Detta märker man inte minst hos Mellvig.³⁷ Även Jan O Berg tar upp Bergs religiösa sida och hur denna påverkat hans övriga strävanden och beslut i artikeln "R.F. Berg: industrialist, arbetsgivarideolog, söndagsskollärare" i *Personhistorisk tidskrift*. Jan O Berg skriver bland annat att "Berg präglades hela livet av en i barndomen förvärvad, varm och pietistiskt färgad religiositet".³⁸ Jan O Berg menar att Bergs religiositet inte minst visade sig i de brev han skickade till sin familj. Fokus i artikeln ligger främst på religion och hur denna påverkat hans patriarkalism, även om han också tar upp att det även bland Bergs "drivkrafter" fanns "strukturella" faktorer mer sammanknutna med industriella åtaganden.³⁹

Ekonomihistorikern Lennart Jörbergs bok *Svenska företagare under industrialismens genombrott 1870-1885* är intressant när det kommer till ett mer allmän ekonomisk syn på

³⁵ Folke Mellvig, *Industrikung och idealist : boken om R F Berg : till hundraårsminnet av hans födelse den 31 maj 1846*, Malmö 1945, s. 54 f.

³⁶ Lundin, s. 360 f.

³⁷ Mellvig, s. 50 f.

³⁸ Jan O Berg, "R.F. Berg: industrialist, arbetsgivarideolog, söndagsskollärare" i *Personhistorisk tidskrift*, 2004:1, s. 51 f.

³⁹ Jan O Berg, s. 54 f. och s. 62 f.

kapitalister överlag under den period som jag undersöker. I boken tar Jörberg upp ur en ekonomisk synvinkel vad som kännetecknade företagarnas, alltså kapitalisternas, affärer under bland annat 1870-talet.⁴⁰ Det som jag kommer att ta upp från denna bok är mest mindre specifika sakförhållanden som kommer att presenteras i själva undersökningen.

⁴⁰ Lennart Jörberg, *Svenska företagare under industrialismens genombrott 1870-1885*, Lund 1988.

Två kapitalisters brev från 1870-talet

Kockum, Berg och det konstanta kapitalet

Något jag slogs av direkt när jag läste dessa brev skrivna av Frans Henrik Kockum Jr och Rudolf Fredrik Berg var frånvaron av arbetskraften. Kockum Jr tar upp arbetare endast vid ett fåtal tillfällen i breven. Berg tar inte upp arbetarna alls. Denna observation kan förklaras utifrån ett antal faktorer. En faktor som spelar in utgår från breven i sig. Att de inte handlar om arbetare kan bero på att arbetsköparna, i det här fallet Kockum Jr och Berg, inte köper deras arbete via brev. Kopplingen mellan arbete och kapital kan därmed vara svår att finna i breven, på grund av det inte var genom denna form av kommunikation som säljandet och köpandet av arbetskraft skedde. En annan faktor till att arbetarna inte är så utmärkande i breven kan också vara att förhållandena mellan arbetare och arbetsgivare inte hade utvecklats till full konfrontation. Lars Berggren skriver till exempel att striderna som uppstod mellan dessa på 1870-talet oftast var spontana och alltså inte planerade. Strejkerna som uppstod var dessutom oftast kortvariga och det levde också kvar en föreställning att lönerna skulle sättas individuellt.⁴¹

Istället för arbetarna är det råvarorna som bekymrar både Berg och Kockum Jr. Något återkommande hos Kockum Jr är priserna på olika varor som behövs i fabrikena, ”Bemärkt Pappas tanke om kol och jernpriserne, jag tror ej på någon tillbakagång”.⁴² 20 juni 1876 så skickar Berg ut förfrågningar till olika fabriker angående beslag till kakelugnar.

Herr W Wiklund

Stockholm

Var god sänd mig [...] beslag för en rund och en flat kakelugn samt meddela mig billigaste priser derpå [...] för ett helt bygge med 15 á 30 ugnar.

För de sända proften torde betalning tages i efterhand. [...]

Högaktningsfullt

R F Berg⁴³

Alltså vill han dels ha priserna och dels ha ett fysiskt prov på varorna. Den del av kapitalet som mest tar plats i breven är därmed det konstanta kapitalet. Både Berg och Kockum Jr är i

⁴¹ Berggren, s. 182 f.

⁴² Kockum Jr till Kockum Sr, 17 feb 1873.

⁴³ Berg till W Wiklund, 20 juni 1876.

breven noga med att de inte måste betala mer än vad de måste för de råvaror de behöver för fabrikerna. I sig är detta ingen värdeskapande process enligt marxismen. Endast arbetskraften kan skapa nytt värde genom arbete. Men givetvis är detta också en viktig del av kapitalets funktion. Lars Berggren skriver bland annat om kapitalets roll utanför arbetsplatserna.

Kapitalets metoder betingas således av faktorer, som delvis ligger utanför arbetsplatserna där produktionen bedrivs. Det kan vara sådant som har att göra med konkurrenssituationen, krav från avnämare, ekonomiska konjunkturen och teknologiska landvinningar t ex inom råvarutvinning och energi.⁴⁴

Det finns faktorer utanför arbetsplatsen som spelar roll i kapitalet. Berggren tar dock upp kapitalet utifrån arbetskraftens synvinkel i *Ångvisslans och brickornas värld*. Den abstraktion han gör handlar oftast om relationen mellan kapital och arbetskraft. Men om man för en stund bortser från denna relation, och istället abstraherar kapitalet utifrån dess funktion i kapitalistens hand, som Marx gjorde i *Kapitalet*, så kan man utifrån denna synvinkel förklara hur kapitalismen fungerar ur kapitalistens synfält. Om en kapitalists vara säljs för sitt genomsnittliga värde så måste, om man vill få ut sitt mervärde enligt Marx, både det konstanta kapitalet och det variabla vara inköpt till sitt genomsnittliga värde. Om kapitalisten har köpt in sina råvaror till ett högre pris än deras genomsnittliga värde betyder detta inte att han kan sälja det till ett högre pris. Konkurrenterna har samtidigt köpt in råvaror till deras riktiga värde, och de kan därmed sälja sina varor, vars värde har ökat med mervärdet, till deras rätta värde. När kapitalisten och hans konkurrenter sedan möts på marknaden så måste kapitalisten sälja sin produkt till samma pris som konkurrenterna, annars så vill ingen köpa, då det finns billigare alternativ. Kockum Jrs och Bergs noggrannhet med råvarorna kan jag alltså förklara utifrån denna konkurrens som tvingar kapitalisterna att vara noggranna med sina inköp, även om det inte är i denna process som värdet skapas. Det konstanta kapitalet adderas till varans värde, utifrån dess genomsnittliga värde, inte dess individuella värde som den enskilde kapitalisten köpt det för.

Som jag redan tagit upp innan i denna undersökning var Kockum Jr orolig för de stigande kolpriserna. Kol var en viktig del av industriernas konstanta kapital vid den här tiden, det var den som gav energi till fabrikernas ugnar och maskiner. Från 1800-talets slut till 1960-talet ska kolet ha varit den viktigaste energikällan i världen, varefter oljan tog över. En produkt av kol är koks. Koks är mer lättbearbetat än kol och används bland annat inom

⁴⁴ Berggren, s. 47 f.

stålindustrin. Jag utgår ifrån att koks är det som Kockum Jr betecknar som ”cokes” i breven.⁴⁵ I ett brev till ”Ingenieur Lundberg” i Lomma så skriver Kockum Jr om hur ”cokes” blivit dyrt och hur man skulle kunna motverka detta.

Sedan nu cokes snart i 2 år hållt sig i det enorma priset af 50-70 per ton så är ju tiden inne att anlägga cokeserier o jag besökte för detta ändamål i höstas tysklands mest framstående o nyaste verk. War god uppgif mig ifall cokesugnarna vid Lomma redan äro byggda, hvilka ugnar Ni tänker använda, ungefära Cokesåtgången per år etc? Måhända kunde ett fördelaktigare arrangemang träffas, derest flera förbrukare sloge sig tillsammans? Efter hvad jag fann bör man dagligen kunna afsätta ca 50 tons cokes eller allra minst 25 tons för att det skulle bli en affär. Stenkolen males o tvättas, så att den bli fullkomligt fria från alla föroreningar [...] För att dessa operationer ej skola bli för dyra måste det gå i stort, ugnarna vara 48 eller 24 timmiga Belgiska!⁴⁶

Kockum Jr vill i brevet ovan alltså starta ett ”cokeseri”, som jag antar är en fabrik som gör koks av kol. Detta vill han göra därför att kokspriset är högt. Ser man till det konstanta kapitalets del i en varas värde så blir ett lägre konstant kapitalvärde också ett lägre värde på varan i sig. Det blir mindre att addera på varans värde. Men på marknaden så betyder detta i sig ingenting i början. Om alla andra som producerar samma sorts produkter som Kockum Jr är beroende av dyrt koks så är samtidigt det genomsnittliga värdet av varan högre än vad Kockum Jrs billiga koks gör gällande. Om konkurrenterna säljer plogar för låt oss säga 30 kronor stycket så kan Kockum Jr också sälja plogar för 30 kronor. Skillnaden mellan konkurrenterna och Kockum Jr är att Kockum Jr har ordnat billigt koks till sin fabrik, vilket de andra inte gjort. Så om konkurrenterna ger 10 kronor i lön till arbetarna, får 10 kronor i mervärdesprofit på detta och sedan får ge 10 kronor i konstant kapital, så får Kockum Jr ge samma lön, få samma mervärdesprofit, men behöver bara ge 8 kronor i konstant kapital. 2 kronor är pengar som Kockum Jr får utöver den mervärdesprofit som det variabla kapitalet skapat. Men en dag har kanske de flesta av Kockum Jrs konkurrenter också skaffat billigt koks, och på detta sätt sänks kanske priset till 28 kronor per plog.

Lennart Jörberg skriver i *Svenska företagare under industrialismens genombrott 1870-1880* om råvarutillgången under 1870-talet.

⁴⁵ Nationalencyklopedin, Ulf Norhammar, ”kol” hämtad från [http://www.ne.se.ludwig.lub.lu.se/lang/kol/227619,6/11 2012](http://www.ne.se.ludwig.lub.lu.se/lang/kol/227619,6/11%202012), och ”koks” hämtad från [http://www.ne.se.ludwig.lub.lu.se/lang/koks,6/11 2012](http://www.ne.se.ludwig.lub.lu.se/lang/koks,6/11%202012).

⁴⁶ Kockum Jr till Lundberg, 16 feb 1873.

Flertalet företag hade på 1870-talet ännu ej nått en sådan stabilitet eller sådan finansiell ställning att de hade möjligheter att förenkla sin råvarutillförsel eller förbilliga produktionen genom att äga både råvarukällor och fabrikation, d v s att integrera bakåt i tillverkningskedjan. Detta gällde i stort alla företag med undantag för sågverksindustrin och de kombinerade såg- och järnverken.⁴⁷

Enligt Jörberg ska alltså råvarukontroll ha varit något som inte var så vanligt under denna tid som breven skrevs. Samtidigt var Kockum Jr också ansvarig för just järnverk och därmed skulle kunna vara en av dem som faktiskt kunde expandera i denna riktning.

Jämfört med Bergs brev är Kockum Jr i sina brev inte lika konkret i sina affärer. Berg skickar brev för att han måste ha olika varor, om det nu är beslag till kakelugnar, ”jernvägsskenor” eller ”en vagnlast ved”.⁴⁸ Kockum Jr beställer inte varor i sina brev utan skickar som till Lundberg oftast ut förslag. Till sin pappa, Kockum Sr, skriver Kockum Jr ett brev den 27 februari 1873 som föreslår en affär som bör göras snabbast möjligt.

Pappa har väl läst artikeln i Sydsvenskan från idag om att Handelscompaniet [...] [ä]mna utfärda inbjudning till om verkstad för jernvägsmakerie i Stockholm med Fränkel som Disponent. Såvida det ej redan är försent så skulle nu ingen ansträngning sparas för att drilla det derhän att de istället köpte verkstaden, hvilken ju i alla afseenden är bättre belägen än den vore i Stockh. Gottf. Borde hals öfver hufvud resa upp utrustad med kartor öfver allt.⁴⁹

Kockum Jr planerar stora affärer i sina brev, vars resultat tycks vara osäkra och bara i planeringsstadiet, medan Bergs största affär i breven tycks vara ett egendomsköp från en viss ”fru C Hallengren”.⁵⁰ En del av Kockum Jrs affärsplaner kan förklaras av att han under den tid som han skrev breven också var sängliggande, vilket klart och tydligt framgår i breven.

Dr Bergh hyser den bästa tanke om gången af bölden med dess gångar, hvilka nu alla tyckes vara upptäckta och uppskurna, sednast igår undersökte han noga och fann ingen gång. Superationen försiggår nu bättre än någonsin men nog kommer det att dröja innan det blir läkt.

⁴⁷ Jörberg, s. 76 f.

⁴⁸ Berg till Ola Pehrsson, 9 december 1875 och Berg till jernvägsstaden 20 juni 1876.

⁴⁹ Kockum Jr till Kockum Sr, 27 februari 1873.

⁵⁰ Berg till C H Lovén, 10 augusti 1875.

Vi bebo Runnerströms våning och hafva det för öfrigt ganska bra, jag kommer nog att ligga här ännu en månad, men då måtte jag väl ock vara läkt på allvar.⁵¹

Kockum Jrs svindlande affärsplaner kan kanske förklaras genom rastlöshet. Han är inte på plats vid industrierna för att ta tag i de verkliga affärerna, som är mer tydliga i Bergs brev med inköp av olika slag. Att Kockum Jr tycker att sjukdomen hindrar honom framgår också i breven.

Rasande hårt vara fängslad på detta vis, måtte endast humör och hälsa, hvilken nu är märkvärdigt god kroppen, mage, aptit etc etc för öfrigt beträffar. Wi ha fullt upp att skriva, hafva hvar sin skrifställning, så att tiden går ofantligt fort, men den ädla friheten är borta. Skrif mig ändtligen till då o då o berätta hur sakerna går. Är bokslutet klart, jag längtar rasande efter resultatet.⁵²

Kockum Jr vill trots sin sjukdom fortsätta med affärerna. Kanske är det därför han dras till att planera framtida uppgörelser istället för att göra konkreta affärer som Berg gör i sina brev. Ändå så motsäger dessa svindlande affärsplaner i breven det som Arlebäck menar var kännetecknande för Kockum Jrs förhållande till affärer. Enligt Arlebäck ska Kockum Jr i stort ha varit en försiktig affärsman.⁵³ När jag undersökt breven så har jag funnit att detta just i breven faktiskt inte stämmer. Som jag redan gått igenom kan man kanske skylla detta på rådande omständigheter. Kockum Jr är vid tiden för brevens tillkomst avskuren från industrierna och kanske rastlös. Arlebäck skriver också att Kockum Sr skulle ha varit mindre försiktig än sin son Kockum Jr i sina affärer. Många av Kockum Jrs brev går till hans pappa. Alltså måste Kockum Jr så klart ha stått under stor influens från sin pappa när han skrev dessa brev 1873. Slutligen tror jag att man ska akta sig för att ge en enhetlig bild av hur Kockum Jr eller Berg var som affärsmän. Det finns alltid många variabler att skjuta in innan man kan komma till något svar, vilket inte minst Kockum Jrs sjukdomsaspekt visar.

Det som jag utifrån breven kan säga är i alla fall att både Kockum Jr och Berg i dessa mestadels fokuserar på det så kallade konstanta kapitalet, i form utav till exempel råvaror. De fokuserar definitivt mest på varorna och arbetarna nämns inte alls i samma omfattning. Till viss del skiljer de sig från varandra. Berg är mer konkret i sina affärer medan Kockum Jr mer planerar framtida affärer.

⁵¹ Kockum Jr till "Gamle bepröfvade Vän!", 17 februari 1873.

⁵² Kockum Jr till "broder Halling", 26 februari 1873.

⁵³ Arlebäck, s. 26 f.

Varufetischism i breven

[B]åde Andersson och Bergh mena på att jag behöfver jern o en kär hälft, hvilket allt möjligen den kan fås

Ha! ha! ha!

Hvá sa?

Tra la la la!

Vá bara gla!

Kungen i da!

Imorgon får du ja!

Blott du mod kan ha!

Går den saken nog bra!

Värre är det med pengar'na⁵⁴

Denna dikt, med nödrimmet ”pengar'na” som jag inte vet om man ska tolka ironiskt eller inte, visar på det täta förhållande som finns mellan Kockum Jr och pengar i breven. Även i Bergs brev är pengarna något centralt. Detta är på sätt och vis motsägelsefullt när man utgår från arbetsvärdesteorin att allt värde utgår från människors arbete. Jag vill hävda att varufetischism är något som präglar detta förhållande både Kockum Jr och Berg har till pengar och varor, men också till andra människor. Dels utgår de från att pengar föder pengar men deras kontakter med andra människor är också präglade av pengar, vilket inte minst märks i till exempel lån som gör Berg bunden till vissa långgivare.

Att det är pengarna och privategendomen som skapar profit i Kockum Jrs ögon står helt klart efter att jag undersökt breven. I ett brev till en affärskollega så märks detta tydligt:

Ditt sista bref ser jag att Du klippte till o köpte Högbomåla för R1 16000. Nu återstår således endast Lillamo så ha vi hela klumpen o nog böra vi kunna draga räntorna af dessa egendomar o genom skogsåning etc. om ca 30 år ha vackra o värdefulla ungskogar på denna ej obetydliga areal, hvilket bör bidraga att höja Örmos värde ej så obetydligt.⁵⁵

Här är det tydligt att det är ”räntorna af dessa egendomar” som skapar värde. Samtidigt så skymtar ”skogsåning” fram som en variabel men i det stora hela är det så att säga kapitalet,

⁵⁴ Kockum Jr till Kockum Sr, 28 feb 1873.

⁵⁵ Kockum Jr till ”Broder Halling”, 26 feb 1873.

alltså pengarna som köper produktionsmedel och arbetskraft, som är det som skapar värde. Pengar ska göra pengar.

Även i Bergs brev märks denna varufetischism, att pengar gör pengar. I två brev så övertar Berg ansvaret för några lån.

Garfvaren

Herr Carl Thelander

Lund

Härmed får jag meddela att från den 1 april 1876 har att ansvara för kapital och ränta å en in-tecknad skuldsedel på kronor 1080 af fru C Hallengren i Malmö

Högaktningsfullt

R F Berg

Räntmästaren

Herr C H Uggla

Lund

Härmed får jag meddela att jag från den 1 april 1876 har att ansvara för kapital och ränta å en in-tecknad skuldsedel på kronor 1800 af fru C Hallengren i Malmö

Högaktningsfullt

R F Berg⁵⁶

Dessa lån tar Berg över från fru C Hallengren. Med henne har Berg i tidigare brev haft affärer med. Han har velat köpa egendom som tydligen varit i hennes ägo, ”Härmed förkunna mitt ultimatum i fråga om anbud och medgifvan till Fru Hallengren [...] För egendomen bjudes 10,000 som kan betalas efter säljarens önskan”.⁵⁷ Någon form av uppgörelser verkar ha skett. Kanske har Berg tagit över lån som Hallengren haft istället för att betala henne direkt. Att han hellre tar över ett lån och behåller pengarna själv tycker jag bevisar ett varufetischat förhållande till pengar. Berg behåller hellre pengarna så att han kan utnyttja dessa som kapital istället för att slösa bort dem på inköp. Med dessa pengar kan han köpa in konstant och variabelt kapital. Detta gör han trots att han också blir tvungen att betala ränta på dessa hos långivarna, vilket han också i ett av de senare breven gör, vilket kanske också tyder på förmånliga villkor i lånen.⁵⁸

⁵⁶ Berg till C H Uggla, 23 november 1875 och Berg till Carl Thelander, 25 november 1875.

⁵⁷ Berg till C H Lovén, 22 september 1875.

⁵⁸ Berg till Carl Thelander, 13 juli 1876.

Bergs förhållande till långivarna och fru Hallengren i breven visar också på att hans förhållande till andra människor är beroende av pengar. I alla fall när det gäller affärer. Han uttrycker sitt ”ultimatum” på ”10,000” kronor till fru Hallenberg. Makten mellan människorna ligger i pengarna. I de flesta av Bergs brev är pengar närvarande i någon form.

En sak som skulle ha varit utmärkande för Berg var hans religiositet. Detta framgår både hos Folke Mellvig och hos Jan O Berg. Jan O Berg skriver bland annat att religionen var utmärkande för speciellt de brev som Berg skickade till sin släkt. Två av breven från Berg i mitt källmaterial går till släktingar. Ett till hans pappa och ett till hans farbror. I inget av breven är dock religionen uttalat viktig. Istället är det återigen pengarna som är utmärkande. Till sin pappa skriver Berg ett brev som mestadels handlar om lån och räntor. Till sin farbror skickar Berg ett brev ”innehållandes vaxel tjugosex tusen/ 86 öre/ kronor”.⁵⁹ Bergs roll som en varufetischad kapitalist verkar både av Mellvig och Jan O Berg ha fokuserats bort för att kunna belysa hans religiösa sida. Enligt det som jag kan se i breven har kanske allt för mycket fokuserats bort av dem. Berg nämner Gud vid namn endast en gång i breven, och den gången i ett brev till en prost.

Prosten

Vällärde herr A O Werlin Ohlsson

Kropp

Till svar på mycket ärade af den 8 får nöjet nämna att dels emedan jag från början ej tänkt mig eller erbjudit mer än min fader borgen å reverserna under den tid som bygget varar, och dels emedan jag finner beloppen särdeles illa lämpa sig för in-teckningar är min önskan att kunna skaffa penningar att kontant betala det hela. Då jag om Gud vill i morgon reser [...] för affärer, ämnar jag i ämnet rådfråga mig med min fader.⁶⁰

Även i detta brev till en gudsman så kliver pengarna in och utövar makt. Eftersom jag inte har den ”vällärde herr A O Werlin Ohlssons” inkommande brev till Berg är det svårt att skapa mig en bild av vad som brevet egentligen handlar om. Tydligt är dock att även i relationen mellan denna prost och Berg så spelar pengarna en stor roll. Kanske är det så att Berg gör affärer med denna prost och därmed försöker utnyttja sin egen religiösa karaktär för att smickra genom att i brevet ge Gud makten över honom och rättfärdiga sig själv och sina varufetischade handlingar. Bergs makt som kapitalist griper tag i religionen och utnyttjar denna för att kunna rättfärdiga. Att Bergs brev är så fulla med affärer kan dock även förklaras

⁵⁹ Berg till ”Ärade farbror”, 30 oktober 1875 och Berg till ”Älskade pappa”, 11 januari 1876.

⁶⁰ Berg till A O Werlin Ohlsson, 24 februari 1876.

utifrån brevens karaktär. De är affärsbrev i första hand. Säkerligen skulle annat källmaterial av annan typ kunnat visa mer av Bergs religiösa sida.

Kockum Jrs relationer till andra människor i breven är också knutna till pengar. Detta märks bland annat när ett problem uppstår med en säljare.

Körner har legat och sålt 130 lådor plåt till gamla priser oaktadt Krook sedan den 5 feb. telegraferat honom om prisstegring. Läs medf. Krooks bref och döm, det är rasande illa ställt med våra resande och deras sätt att låta oss sväfva i okunnighet om deras vistelse. Nog hade K. hört talas om plåtp. eller jernprisernas stegring o säkert kunde han ana oråd då han som aldrig annars får olika ordres fick så rikliga.

Bemärkt att Körner fortsatt sälja. Hultman och alla äro väl underättade att vi inte få flera dylika obehag. Nog få vi utföra K. ordres men om K. skull ha provision då felet är hans o de resande en gång böra lära sig underrätta om prisskala, är en annan fråga.⁶¹

Problemet med säljaren Körner ligger alltså i att han säljer plåt till underpris och därmed och därmed inte får in så mycket pengar som han borde ha fått. Kockum Jr ifrågasätter också försiktigt om Körner borde bestraffas genom att dra in provisionen för den plåt han sålt till underpris. Relationen mellan Kockum Jr och Körner är uppenbart en relation mellan pengar.

Även om varufetischismen är tydlig i breven, att pengar gör pengar enligt Berg och Kockum Jr och att pengar också präglar deras förhållande till andra människor, så finns det även undantag i breven. Till exempel skriver Berg till ”professoren och riddaren Herr C A Ängström” att han ”blifvit hedrad med kallelse att vara ledamot i ingenjör-föreningen i Stockholm”.⁶² Berg känner sig ”hedrad” i detta brev, och förhållandet till ”Ängström” är inte lika tydligt knutet till pengar.

I Kockum Jrs brev finns också tecken på relationer som inte är varufetischade.

Gamle bepröfvade Vän!

Redan julafton blef jag tvungen krypa till sängs för samma åkomma som plågade vännen Gottfried Beijer vid Din sista vistelse i Malmö o [...] ligga vi nu båda två här troget vid hvarandras sida. Min allvarliga tanke är då söka öfvertala någon ungmö att rent af gifta sig med mig ty detta är för gott. Jag ligger och Skrifver detta alltså får Du ursäkta slarvet. Säkert har Du

⁶¹ Kockum Jr till Kockum Sr, 22 februari 1873 och Kockum Jr till C H Krook, 23 februari 1873.

⁶² Berg till C A Ängström, 9 november 1875.

nu erhållit undersökningen och kartan för järnvägen Ronneby redd Wexiö och roligt vore om Du kunde få någon som ville bygga den på de vilkor Du uppgifvit Pappa. [...]Den kartan du fått är den enda vi ha, den kostar oss R1 18000, alltså tar du väl vara på den!⁶³

Varufetischismen kan inte besvara varför alla sociala kontakter ser ut som de gör i breven. Om jag hävdade detta skulle jag också ha använt mig av en deterministisk marxism där ekonomin är den enda kausala kraften i dramat. Däremot kan jag hävda att varufetischismen påverkar Bergs och Kockum Jrs förhållande till människor i breven. Och jag vill också hävda att varufetischismen är en väldigt viktig faktor i breven. Kockums tilltal är till en början väldigt personligt i brevet ovan. Till sin ”bepröfvade vän” berättar han om sin sjukdom och om att han tycker att han borde gifta sig. Detta är något som jag utifrån varufetischismen inte kan förklara. Däremot så nämner Kockum Jr senare i brevet affärer som han har med denne vän. Det handlar om en karta som är värd mycket i pengar för Kockum Jr. I affärskontakten ligger makten i pengarna.

Det som jag har kommit fram till i detta avsnitt är alltså att både Berg och Kockum Jr är påverkade av varufetischism. De tror att pengar gör pengar och i deras relationer till andra människor intar pengarna en central roll i kontakten.

Patriarkalism i breven

Patriarkalism var en relation som fanns mellan arbetare och kapitalister under den tidiga industrialiseringen. Mitt källmaterial från 1870-talet, brev skrivna av två kapitalister borde i så fall vara perfekt att undersöka utifrån detta begrepp. Avsaknaden av arbetarna i breven gör dock detta problematiskt. Endast ett fåtal gånger nämns de i Kockums brev.

Mitt befinnande för ofrigt är förträffeligt o nu ha vi låtit göra oss hvar sin skrifställning af egen konstruktion hvilka gör att det ej är hälften så påkostande att skriva mot förr då man skulle ligga och hålla papperet på fri hand. Se medföljande Daily news angående kolpriser de gå alltjemt upp, emellertid har jag gifvit Lorens B. ordre sälja Newcastlelasten o rätt väl är att vi ha så pass lager [...] af denne dyre artikel.

Det var en stygg och rysligt tilldragelse med smörjaren som kom i remskifvarn, väl att han dog, var han gift?

⁶³ Kockum Jr till ”Gamle bepröfvade vän!”, 17 februari 1973.

Jag trodde mig skola få se Pappas tomtregleringsbegäran i stadsf. sista förhandlingar, denna viktiga sak uppskjutes alltför länge synes mig. [...]

Körner har legat och sålt 130 lådor plåt till gamla priser oakadt Krook sedan den 5 feb.⁶⁴

I nästan en bisats nämns att en ”smörjare” omkommit i en olycka. Här blir det tydligt att varufetischismen som använt mig av tidigare i uppsatsen på många sätt tar över i breven. Det är affärerna och pengarna som är det viktiga. Citatet ovan kommer från samma brev den 22 februari 1873 som jag citerade från när jag diskuterade Kockum Jrs relation till Körner och problemet med att han säljer till underpriser, något som intar en mycket mer central position i brevet, vilket visade på ett mer varufetischat förhållande till dem anställda. Samtidigt finns det ändå tendens till patriarkalism i bisatsen ovan. Kockum Jr frågar om arbetaren var gift, vilket kan visa på en viss grad av ”solidaritet” med arbetarens kvarvarande familj. Christer Ericsson skriver att familjen var en viktig del av den patriarkala världsbilden. Den var en av de ”naturliga gemenskaper” där också ”kyrka, stat, nation, hembygd och företag” ingick. Ericsson skriver också att det inom familjen enligt den patriarkala kapitalisten fanns en ”bestämd könsarbetsdelning och genusordning”.⁶⁵ Kan Kockum Jrs oro för om arbetaren var gift visa på en patriarkal hållning till begreppet familj? Är familjen något som borde skyddas enligt Kockum Jr? Även om den korta bisatsen visar på det så står den en annan gång Kockum Jr nämner arbetarna som motsats till detta.

Ser att cigarmakarna börjat bråka, gå de bästa äro de öfriga ej mycket att hålla på utan skulle de gå så kunde vi snart inöfva endast flickor, man får se tiden an?

Vi få kanske tänka på ny skärmaskin o torka ty tänk om något skulle inträffa?⁶⁶

När Kockum Jr nämner arbetarna i det här brevet så är familjen inte längre viktig. Istället vill han ”inöfva flickor” så att de kan göra det jobb de bråkiga cigarmakarna gör. Detta motsäger den konservatism Ericsson pekar på i patriarkalismen där ”könsarbetsdelning och genusordning” är viktigt att bevara i familjen.⁶⁷ Snarare så utnyttjar Kockum Jr genusordningen och spränger samtidigt könsarbetsdelningen. Eftersom de manliga cigarmakarna börjat bråka så ska han träna upp kvinnor istället, vilket i sig visar på en tro hos Kockum Jr att kvinnor är mer lättpåverkade. Kockum Jr nämner arbetarna bara vid några få

⁶⁴ Kockum Jr till Kockum Sr, 22 februari 1873.

⁶⁵ Ericsson, s. 25 f.

⁶⁶ Kockum Jr till Kockum Sr, 17 februari 1873.

⁶⁷ Ericsson, s. 25 f.

tillfällen. Utifrån detta skrala material kan jag inte göra mig en vetenskapligt hållbar slutsats om Kockum Jrs förhållande till arbetarna, om det företrädesvis var patriarkalt eller varufetischat. Att mycket av hans andra förhållanden är varufetischade pekar dock mot det senare. Pengarna är viktigast för Kockum Jr.

I Bergs brev nämns arbetarna inte alls. Detta gör det mycket svårt att hitta något relaterat till patriarkalismen. I sig är dock detta också ett resultat. Mycket av forskningen om Berg har kretsat kring antingen hans patriarkala drag eller hans religiösa sidor. Ett exempel på detta är Jan O Berg som kopplade samman hans patriarkalism och hans religiositet.⁶⁸ Utan att förminska dessa sakers signifikans, dessa spelar säkert in som viktiga faktorer i både Bergs och andra kapitalisters liv under denna tid, så vill jag ändå mena att sådana begrepp som kapital och varufetischism förklarar och visar på mycket annat. Och i dessa brev som jag använt som källmaterial har dessa begrepp både påvisat hur Bergs och Kockum Jrs förhållande till andra människor inte alls endast varit patriarkala eller religiösa utan också varufetischade. Tvärtom är det svårt att hitta patriarkalism eller religiositet i breven medan pengar och varor ständigt är närvarande.

Eftersom det varit mycket svårt att finna några referenser till arbetarna i breven så har det också varit svårt att visa på några patriarkaliska band. De få gånger de nämns i Kockum Jrs brev så finns både indikationer på patriarkala men också på varufetischade band mellan arbetarna och Kockum Jr. Att arbetarna inte nämns en enda gång i Bergs brev är till viss del förvånande, då det på grund av detta blir svårt att undersöka patriarkalismen, som annars varit en stor del av tidigare forskning angående Berg, vilket till viss del stöder min undersökning angående varufetischism, som var enkelt att finna i Bergs brev.

Kapital, teknik och genus

Älskade Mutter!

[...] Hvad Ronneby o mammas blifvande bostad den angår, så tror jag att mamma skall bli nöjd. Hys inga skrupler öfver kostnaderna ty det måste dock till såvida ej huset skall alldeles förfara och någon bostad måste ju finnas der för Ägarna eller rättare för mig, att bo på hotel är i längden både otrefligt och dyrt genom den inbesparade hyra blir en femtedel af hela kostnaden ersatt.⁶⁹

⁶⁸ Jan O Berg, s. 51 f.

⁶⁹ Kockum Jr till "Älskade Mutter!", 3 mars 1873.

I många av Kockum Jrs brev intar renoveringen av ett hus i Ronneby en central roll. Detta hus ska Kockum Jrs föräldrar som det verkar använda som sommarbostad. Breven som behandlar detta hus går oftast till hans pappa Kockum Sr. Brevet ovan, som går till hans mamma, är ett undantag. Breven till Kockum Sr har ofta en teknisk utgångspunkt.

Hvad Kruserska huset beträffar så måste de kostnader som reparationen tarfvar dock till, ty huset förfar annars och jag måste ju ha något tillhåll der. Antages kostnaden gå till Rl 3000 hvilket är det högsta så inbesparas genom mammas vistelse der i sommar Rl 600, hvilket hyran minst skulle gå till alltså amorteras minst 20 % på kostnaden. Ritning å nedersta våningen medföljer och deraf ses att mamma får 2 rum, hvaraf det ena sängkammaren är stor o rymlig. Rummet bredvid blir passande för badning.⁷⁰

Det finns alltså en stor skillnad mellan de brev som går till Kockum Jrs mamma och de som går till hans pappa. Till sin pappa så skriver Kockum Jr gärna om de ”tekniska” angelägenheterna, hur man bör rusta huset på bästa sätt, vilket i brevet till hans mamma inte är fallet. Detta stämmer i sådana fall bra in på det som Mellström kommer fram till i sin artikel. Det är mellan pappa och son som det tekniska förs vidare. Samtidigt är detta inte det ända som är viktigt när det gäller teknik. Även det ekonomiska spelar en stor roll även i detta. Huset ”tarfvar” kostnader, vilket han på ett enkelt sätt förklarar för sin pappa. Att renovera kostar pengar. Men vem har ansvaret för pengarna? Till sin mamma blir pengarna mer undanskymda, något som hon inte ska oro sig för, hon ska inte ha några ”skrupler”. I det ekonomiska ansvaret blir pengarna något som männen, Kockum Sr och Kockum Jr, ska ta hand om. Och därmed är det också dessa som ska ta hand om renoveringen. Så även om tekniken traderas från pappa till son på ett kulturellt sätt så spelar även ekonomin in, då pengar behövs för att kunna renovera huset. På detta sätt så är ”Mutter” utestängd från både männens tekniska och ekonomiska värld i breven.

Att Kockums mamma blivit utestängd från den manliga världen av teknik och ekonomi på grund av att hon är kvinna är dock kanske inte hela sanningen, även om jag tror att det är så till stora delar. I tidigare brev från Kockum Jr till Kockum Sr så framkommer det nämligen att hans mamma varit sjuk en längre tid, vilket kanske gjort att hon, i alla fall ännu mer, avskilts från den ekonomiska världen.⁷¹

⁷⁰ Kockum Jr till Kockum Sr, 27 februari 1873.

⁷¹ Kockum Jr till Kockum Sr, 17 februari 1873.

Tekniken som ekonomiskt verktyg märks på flera ställen i Kockum Jrs brev, inte minst i hans brev till "Ingenieur Lundberg" där han föreslår att de ska starta ett "cokeseri" och han euforiskt utbrister att "[f]ör att dessa operationer ej skola bli för dyra måste det gå i stort, ugnarna vara 48 eller 24 timmiga Belgiska!".⁷² En faktor till att han faktiskt kan vara så euforisk för tekniken är ju att det faktiskt lönar sig. Om han startar ett "cokeseri" så kan han tjäna pengar på detta. Jag vill dock inte på något sätt bevisa att ekonomin går före teknik eller annat kunnande. Tvärtom vill jag liksom Bertell Ollman visar på "internal relations" i förhållandet mellan tekniskt kunnande och ekonomi. De är båda varandras förutsättningar. Om nu ekonomiska faktorer låg bakom just Kockum Jrs brev till Lundberg så finns det även bevis för att Kockum Jrs ekonomiska eskapader också är beroende av tekniskt kunnande.

Herr Jörgen Jensen

Till svar å skrifvelsen af den 20 får äran att lemna att det vore migt kärt erfara hvad stämpel det offererade jernet har, om det allt är en sort o af en sättningsgrad? Skrifvaren här af ligger f.n. sjuk, ett besök af Herr Holm med hvilken affären bäst mundteligen kunde afgöras, vore mig särdeles kärt.

Jemte min tacksägelse följer härjemte stämpelboken tillbaka.

Det är Nordbergs – Bergmans Tackjern, alltså ej prima o är således Rl 6 det högsta som derfor kan betalas.⁷³

I denna brevväxling är det istället Kockum Jrs tekniska kunnande som är förutsättningen för att han ska kunna göra en bra affär. Han måste veta vad det är för sorts järn om han ska kunna göra en bra affär. Är han inte tekniskt kunnig i sin affärsverksamhet så är det uppenbart att han får det svårt med så mycket varor som han behöver till fabrikena, om det nu är järn eller koks. Lennart Jörberg nämner Kockum Jr i *Svenska företagare under industrialismens genombrott 1870-1885* när det gäller till teknik eller "innovationer" som Jörberg kallar det. Han beskriver Kockum Jr som en "man med många idéer som han ville genomföra".⁷⁴ Att Kockum Jr hade teknisk skicklighet är alltså uppenbart. Och samtidigt som detta var en förutsättning för att kunna vara en bra affärsman så var kapitalet en förutsättning för att tekniken blivit så viktig.

Även hos Berg märks detta förhållande mellan ekonomi och teknik.

⁷² Kockum Jr till Lundberg 16 februari 1873.

⁷³ Kockum Jr till Jörgen Jensen, 22 februari 1873 och Kockum Jr till Jörgen Jensen, 25 februari 1873.

⁷⁴ Jörberg, s. 85 f.

Byggmästaren Herr C Mortensen

Malmö

Härmed får jag meddela att jag antager det af H.H. gjorda anbudet på timmer, plank och bräder m.m. under förutsättning att allt som levereras är af för sitt ändamål bästa kvalitet och så torrt som man i allmänhet kan fordra samt att virket är fällt innan safven börjat att stiga i träden.

Högaktningsfullt

R F Berg⁷⁵

Berg vill i brevet ha ut bräder till bästa möjliga kvalitet, och han visar också på att han vill ha dessa ”innan safven börjat stiga i träden”, vilket visar på en stor kunskap om de varor han vill köpa i affärssyfte. Relationen mellan genus och teknik är däremot inte lika tydlig hos Berg. Precis som arbetarna är kvinnorna inte representerade i breven, förutom fru Hallengren. Tvärtemot Kockum Jrs mamma är fru Hallengren en kvinna med ekonomiska angelägenheter, hon äger en byggnad som Berg vill köpa. Mycket av affären mellan Berg och fru Hallengren går dock inte att finna i breven. Det är inte omöjligt att tänka sig att fru Hallengren var änka och genom arv kommit över egendomen. Men någon teknisk eller kunskapsmässig relation mellan Berg och Hallenberg kan jag inte finna i breven.

I Kockum Jrs brev intar renoveringen av en villa en central roll. I brev angående denna sak så märks det tydligt att inte bara att teknik utan också ekonomi är något som männen, alltså Kockum Jr och Kockum Sr, ska ta hand om. Precis som arbetarna så är kvinnorna väldigt frånvarande i Bergs brev, vilket gjort det svårt att komma till någon slutsats, även om fru Hallengren faktiskt verkar vara en kvinna med ekonomisk pondus. Jag har även i breven visat på teknikens ekonomiska aspekt, att man utifrån teknik också förökar kapital.

⁷⁵ Berg till C Mortensen, 24 februari 1876.

Sammanfattning

I breven från kapitalisterna Frans Henrik Kockum Jr och Rudolf Fredrik Berg så är det främst varorna som tas upp, alltså det som kallas för konstant kapital. Både Kockum Jr och Berg är till exempel väldigt noga med priser på olika varor som är nödvändiga för deras industriella verksamhet. Kockum Jr är något mer planerande och storslagen i dem affärer han befattar sig med i breven. Detta motsäger det som Arlebäck skriver om Kockum Jr i *Kockum Fyra generationer företagsledare*. Han verkar inte alls vara ”försiktig” i det källmaterial som jag undersökt. Samtidigt så kan detta också förklaras utifrån andra aspekter, till exempel att Kockum Jr vid tidpunkten för när han skrev breven låg sjuk och inte kunde engagera sig i sådana konkreta affärer som till exempel Berg gör i sina brev, eller att han ännu stod under Kockum Srs inflytande.

På många sätt korrelerar detta stora fokus som ges åt varorna i kapitalet med Kockum Jrs och Bergs förhållande till pengar i breven. Arbetsvärdeteorin ligger gömd i kapitalet hos både Kockum Jr och Berg. De ser inte att det är arbete som skapar värde utan att det är pengarna som gör det. De ser kapitalet istället för arbetet som det som skapar deras profit. De har således ett varufetischat förhållande till pengar. Att arbetarna inte intar en central roll i breven kan också förklaras utifrån detta. Ser kapitalisten inte att det är arbetarna som skapar det värde som profiten utgår ifrån så blir deras roll mindre viktig för dem, och fokus kan läggas på andra delar av kapitalet, som till exempel den konstanta kapitaldelen.

Även i Kockum Jrs och Bergs relationer till andra människor spelar pengarna en viktig roll. Många av förhållandena handlar om pengar, och det uttrycker sig både i form utav köp av egendom och lån, som i Bergs brev, eller i en anställning av en säljare, som i Kockum Jrs brev. Mycket fokus har lagts på Bergs religiösa sida i forskningen, som till i Jan O Bergs artikel ”R.F. Berg: industrialist, arbetsgivarideolog, söndagsskollärare”. I Bergs brev är religionen endast synlig en gång, i ett brev till en prost, och även här lyser pengarna igenom och spelar en tydlig roll i relationen mellan Berg och prosten. Jag vill här kritisera tidigare forskning och jag menar att det som jag här kallar för Bergs varufetischade sida spelar en minst lika stor roll som hans religiösa vilket är tydligt i breven. Hans roll som kapitalist har endast satts som ett bihang till hans religion, trots att det i breven nästan borde vara tvärtom.

Eftersom arbetarna nämns så få gånger i breven har det varit svårt för mig att skapa en enhetlig bild om Kockum Jrs och Bergs förhållande till dessa och om det fanns patriarkaliska band till dem i breven. Endast ett fåtal gånger nämns arbetarna i Kockum Jrs brev. Förvisso

fanns det antydningar till patriarkalism men också antydningar till varufetischism, att det är pengarna som är viktiga i relationen mellan Kockum Jr och arbetarna i breven. Hos Berg nämns arbetarna inte alls. Även patriarkalismen har varit viktig i forskningen och diskussionen kring Berg. Även här är varufetischismen visat sig vara en bättre analysverktyg i undersökningen av Bergs brev.

Det finns stora skillnader på den manliga och kvinnliga världen i breven. När Kockum Jr bland annat sköter renoveringen av ett hus som hans mamma och pappa ska begagna som sommarbostad så är breven till hans pappa fulla av beskrivningar av hur renoveringen ska gå till, medan detta inte är fallet i det brev som går till hans mamma. Denna sorts uppdelning stämmer bra överens med tidigare forskning i området genus och teknik, bland annat Ulf Mellström som menar att tekniken och försörjarrollen oftast tillfallit mannen medan kvinnan fått finna sig i att vara en hemmafru som skötte hushållet. Samtidigt märks också en ekonomisk aspekt av genusaspekten. ”Mutter” ska inte vara tvungen tänka på ekonomin. Samtidigt motsäger Bergs förhållande till fru Hallengren detta, som faktiskt gäller ekonomiska angelägenheter. Jag har även i breven undersökt sambandet mellan kapital och teknik. Både Kockum Jr och Berg är mycket insatta i sina affärers ”tekniska” angelägenheter, och detta är de bland annat på grund av att teknik är ett sätt för dem att föröka sitt kapital. Det är så att säga återigen det konstanta kapitalet som Kockum Jr och Berg vill satsa på, genom tekniska utvecklingar, såsom ugnar som är ”48 eller 24 timmiga”.

Avslutning och slutsatser

Jag har i denna uppsats undersökt brev skrivna av Frans Henrik Kockum Junior och Rudolf Fredrik Berg. Detta har jag gjort utifrån ett marxistiskt perspektiv. Bland annat har jag använt mig av marxistiska teorier kring kapital och varufetischism. Andra teorier som jag använt mig av är patriarkalism samt teknik och genus. Utifrån dessa teorier och mina frågeställningar har jag kommit fram till ett antal intressanta slutsatser.

Det som jag har kommit fram till i mina frågeställningar med anknytning till kapital är bland annat att det är mest det konstanta kapitalet som fokuseras på i breven, medan arbetskraften, det variabla kapitalet, inte är lika framträdande. Kockum Jr och Berg skiljer sig till viss del genom att Kockum Jr är mer planerande i sina brev medan Berg är mer konkret, vilket i sig motsäger det som Arlebäck skrivit om Kockum Jr.

I mina frågeställningar angående varufetischismen så kom jag fram till att både Kockum Jr och Berg tror att det är pengar som gör pengar i breven. I många av deras relationer till andra människor spelar också pengarna en viktig roll. Till och med i ett brev till en prost märks varufetischismen hos Berg. Den religiositet som till exempel Jan O Berg menat vara en stor del av Bergs person hittades faktiskt bara i detta brev till en prost.

I mina frågeställningar angående patriarkalismen hade jag svårt att komma till någon slutsats då arbetarna inte nämns ofta i breven. Hos Kockum Jr märks förvisso patriarkala drag i förhållandet till arbetarna men ännu mer tycks det vara ett varufetischerat förhållande han har till arbetarna i breven. Berg nämner inte arbetarna alls i sina brev. Detta har gjort det svårt för mig att finna den patriarkalism som mycket av forskningen koncentrat sig på när det gäller Berg. Att både patriarkalismen och religionen är svår att finna i Bergs brev är i sig ett resultat som till viss del visar på att till exempel varufetischismen är en teori som kan förklara mycket av det som patriarkalismen inte kunnat i bland annat forskningen om Berg, men också om andra kapitalister. Detta begrepp skulle kunna användas i framtida historisk forskning som en viktig faktor när man studerar kapitalister.

När det kommer till mina frågeställningar om teknik, genus och ekonomins förhållande till dessa så kom jag fram till ett antal slutsatser. Dels så kom jag bland annat fram till att det i alla fall i Kockum Jrs brev finns en uppdelning mellan en manlig teknisk värld och en kvinnlig värld utesluten från tekniken. Teknik är något som diskuteras mellan Kockum Jr och hans far, Kockum Sr i breven. Detta stämmer väl överrens med den forskning bland annat Mellström bedrivit på området teknik och genus. Jag kom dock också till den slutsatsen att

Kockum Jrs manliga och tekniska världen även var en ekonomisk värld som hans mamma uteslöts ifrån. Bergs relation till en viss fru Hallengren talar dock emot detta, där frun verkar äga en egendom och därmed är med i alla fall i en ekonomisk relation. Jag visade även på att teknik också har en ekonomisk faktor i sig i breven, man tjänar pengar på att kunna mycket om teknik. Teknik och kapital hänger ihop. Teknikens ekonomiska faktor är en sak som forskningen borde ta upp mera.

I denna uppsats har jag bland annat försökt kombinera de ekonomiska strukturer som Karl Marx undersökte i *Das Kapital* med ett kvalitativt material. Detta tror jag faktiskt att jag har lyckats med. Utifrån kapitalbegreppet har jag kunnat undersöka Kockum Jrs och Bergs affärsintressen. Genom detta begrepp har jag kunnat visa på vad som varit det viktigaste i breven, alltså det konstanta kapitalet, men också vad som inte tas upp lika mycket, det variabla kapitalet eller arbetet. Med begreppet varufetischism har jag inte bara kunnat visa på hur Kockum Jrs och Bergs förhållande till pengar varit motsägelsefullt till arbetsvärdesteorin utan också hur deras förhållande till andra människor varit präglad av pengar och därmed ekonomiska faktorer. Med detta sagt har jag inte någonstans hävdad att ekonomin skulle utgöra den enda determinerade orsaken till brevens innehåll. Med hjälp av den dialektiska marxismen har jag gjort ekonomin mer dynamisk, till en mycket viktig faktor istället för determinant. Jag har undersökt vissa delar av det som går att finna i breven men jag anser att dessa delar är mycket viktiga för förståelsen av dessa brev, som faktiskt är skrivna av två kapitalister. Alltså vill jag hävda att jag faktiskt lyckats med att kombinera mitt strukturella teoretiska ramverk med mitt kvalitativa material. I både Kockum Jrs och Bergs brev har jag funnit saker som stämt överens med större ekonomiska teorier, samtidigt som jag också varit medveten om andra faktorer som påverkat brevens innehåll. Den marxistiska dialektiken är på så sätt mycket användbar i undersökningen av kvalitativt material. Man kan genom den visa på saker i ett kvalitativt material som stämmer överens med ett större strukturalistiskt perspektiv, samtidigt som man inte nonchalerar andra faktorer, som till exempel individernas speciella egenheter eller andra kulturella aspekter.

Käll- och litteraturförteckning

Källor

Malmö stadsarkiv

Grosshandlare Frans Henrik Kockum jr:s arkiv

Brevkopieböcker. Privata. Bok 1 1869-1879

Brev från den 14 februari till den 3 mars 1873

Landsarkivet i Lund

Skånska cement AB. Huvudkontorets arkiv

R F Bergs brevkoncept. Bok 1 1875-1889

Brev från den 6 juli 1875 till den 13 juli 1876

Litteratur

Arlebäck, Sven Olof, *Kockum : Fyra generationer företagsledare*, Malmö 2008

Berg, Jan O, "R.F. Berg: industrialist, arbetsgivarideolog, söndagsskollärare" i *Personhistorisk tidskrift*, 2004:1

Berggren, Lars *Ångvisslans och brickornas värld: om arbete och facklig organisering vid Kockums mekaniska verkstad och Carl Lunds fabrik i Malmö 1840-1905*, Malmö 1991

Berner, Boel, "introduktionen: Vad har teknik med genus att göra?" i *Vem tillhör tekniken?*, red. Boel Berner, Lund 2003

Ericsson, Christer, *Kapitalets politik och politikens kapital*, Stockholm 2002

Ferm, Olle, "Bengt Jönsson (Oxenstierna). Riddare, lagman, riksföreståndare och boksamlare" i *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld*, Stockholm 2004

Jörberg, Lennart, *Svenska företagare under industrialismens genombrott 1870-1885*, Lund 1988

Kenny, Anthony, *Västerlandets Filosofi*, översättning: Jim Jakobsson, Stockholm 2009

Ljungdahl, Arnold, *Marxismens världsbild*, Stockholm 1985

Lundin, Johan A, *Näten på Limhamn : sociala relationer i ett lokalsamhälle 1870-1914*, Lund 2006

Marx, Karl och Engels, Friedrich, *Kommunistiska manifestet*, Stockholm 2009

Marx, Karl, *Kapitalet: kritik av den politiska ekonomin. Bok 1, Kapitalets produktionsprocess*, översättning: Ivan Bohman, fjärde upplagan, Lund 1981

McKay, John P, *A history of world societies*, åttonde upplagan, Boston 2009

Mellström, Ulf, ”Teknik och maskulinitet: män och deras maskiner”, i *Vem tillhör tekniken*, red. Boel Berner, lund 2003

Mellvig, Folke, *Industrikung och idealist : boken om R F Berg : till hundraårsminnet av hans födelse den 31 maj 1846*, Malmö 1945

Ollman, Bertell, *Alienation : Marx's conception of man in capitalist society*, Cambridge 1971

Ollman, Bertell, *Dance of the dialectics*, Urbana 2003

Ray, Larry och Sayer, Andrew, “Introduction” i *Culture and economy after the cultural turn*, red. Larry Ray och Andrew Sayer, London 1999

Uppslagsverk

Nationalencyklopedin:

Barnarbete, 26/10 2012

<http://www.ne.se.ludwig.lub.lu.se/lang/barnarbete>

Industriella revolutionen, 26/10 2012

<http://www.ne.se.ludwig.lub.lu.se/lang/industriella-revolutionen>

Kol, Ulf Norhammar, 6/11 2012

<http://www.ne.se.ludwig.lub.lu.se/lang/kol/227619>

Koks, 6/11 2012

<http://www.ne.se.ludwig.lub.lu.se/lang/koks>